

TATAR MATBUATINDA ŞAKİRTLER (ÖĞRENCİ) HAREKETİ MESELESİ: EL ISLAH ÖRNEĞİ¹

THE ISSUE OF THE STUDENTS MOVEMENT IN THE TATAR PRESS: THE EXAMPLE OF EL ISLAH

Kevser SEVEN*

Öz

Article Info

1905 Rus Devrimi ile birlikte, Rusya Türkleri arasında siyasi, sosyal ve kültürel anlamda büyük bir canlanma görülmüştür. Özellikle basın ve yayın alanında göreceli de olsa esnetilen kısıtlamalar, bilhassa İdil-Ural bölgesinde çok sayıda dergi ve gazetenin yayın hayatına çıkmasına fırsat vermiştir. Böylesi bir gelişme, Ceditçi düşüncenin farklı alanlarda ortaya koyduğu modernleşme faaliyetlerinin topluma aktarılmasında önemli bir araç olarak matbuatın kullanılmasını beraberinde getirmiştir.

İdil-Ural bölgesinde Kazan, Orenburg, Ufa başta olmak üzere yayın hayatına giren dergi ve gazeteler, genellikle Ceditçi düşünce çizgisinde, bu anlamda İsmail Bey Gaspıralı ve Tercüman'ı temel alan bir çizgide ilerlemiştir. Bununla birlikte yenileşme hareketlerini yetersiz bulan, özellikle de devrin geleneksel eğitim anlayışını değiştirmeye çalışan ve bu yönde yazılar kaleme alan yayınlar da yok değildir. Bu yayınlar, 1905 Devrimi'nin ideolojik atmosferinden etkilenmekle birlikte Ceditçiliğin farklı bir yönünü oluşturmuştur. Bu kapsamda El-İslah gazetesi hem eğitim anlayışına yaklaşımı hem de klasik Ceditçi aydınlardan bazı noktalarda farklı düşünen aydınları yazar kadrosunda bulundurması dolayısıyla dikkat çeken bir noktada yer almaktadır. Dolayısıyla yenileşme faaliyetlerinin pratiğe döküldüğü sahada farklı talep ve yönlendirmeleriyle devrin diğer Tatar gazetelerinden farklı bir bakış açısına sahip olmuştur. Bu çerçevede öğrenci hareketleri üzerine odaklanmakla kalmayarak yönlendirme gayreti içerisine girmiştir.

Bu çalışma da "El İslah" gazetesinde yer alan bilgiler ışığında, medreselerdeki eğitim durumu, öğrencilerin devrimci düşüncelerden etkilenmesi, gerçekleştirilen ıslahat hareketlerini yeterli bulmaması ve Ceditçi aydınlarla yaşanan fikir ayrılıkları incelenmiştir. Ayrıca öğrenci hareketinin temelinde daha iyi bir eğitim alma ve bunun sonucunda Avrupalı tarzda yenilikler talep ettikleri anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: El İslah Gazetesi, Ceditçilik, Tatar Matbuatı, Rusya Türkleri.

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 19/07/2025

Kabul Tarihi: 10/09/2025

Atıf

Seven, K. (2025). Tatar Matbuatında Şakirtler (Öğrenci) Hareketi Meselesi: El İslah Örneği. *Anasay*, 32, 150–161.

Abstract

Research Article

The 1905 Russian Revolution witnessed a significant political, social, and cultural revival among Russian Turks. The relatively relaxed restrictions on the press and publications, in particular, allowed for the publication of numerous magazines and newspapers, particularly in the Volga-Ural region. Such a development brought about the use of the press as a significant tool in conveying the modernization efforts of Jadidist thought in various fields to society.

The magazines and newspapers published in the Volga-Ural region, particularly in Kazan, Orenburg, and Ufa, generally followed the line of Jadidist thought, drawing on İsmail Bey Gaspıralı and Tercüman. However, there were also publications that criticized the inadequacy of the modernization movements, particularly those that

Received: 19/07/2025

Accepted: 10/09/2025

¹ Bu çalışma "İdil Ural Bölgesinde Sosyalist Hareketler (1905-1917)" isimli doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim, kvrsarisut@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6765-0153>.

attempted to change the traditional educational approach of the period and wrote articles in this direction. While influenced by the ideological atmosphere of the 1905 Revolution, these publications formed a distinct aspect of Jadidism. In this context, the El-Islah newspaper stands out for its approach to education and its inclusion of writers who held different views from the classical Jadidist intellectuals on certain points. Consequently, it adopted a different perspective from other Tatar newspapers of the period, with its distinct demands and guidance in the field where reformist activities were put into practice. In this regard, it not only focused on student movements but also sought to guide them.

This study examines the educational status of madrasahs, students' influence on revolutionary ideas, their dissatisfaction with the reform movements, and their disagreements with Jadidist intellectuals, drawing on information published in the "El Islah" newspaper. It also reveals that the student movement was driven by a demand for better education and, consequently, European-style innovations.

Keywords: *El Islah Newspaper, Jadidism, Tatar Press, Russian Turks.*

Cite this article as:

Seven, K. (2025). The Issue of the Students Movement in the Tatar Press: The Example of El Islah. *Anasay*, 32, 150–161.

EXTENDED ABSTRACT

The innovations that emerged with the 1905 Russian Revolution led to significant political, social, and cultural developments among the Turks of Russia. The embrace of the Jadid movement and the guidance of İsmail Gaspirali and Tercüman are particularly significant. Jadidism can be defined as a modernization movement that emerged among the Turks of Russia from the early 19th century to the first quarter of the 20th century. Influencing nearly every aspect of religious and secular life, this movement aimed to help the Muslim people adapt to modern times. Consequently, it influenced a wide range of areas, from religious reform movements and the renewal of schools and madrasahs through a modern education system, to women's rights and politics and the question of national identity. Developments in the printing press, in particular, led to the publication of numerous magazines and newspapers in the Volga-Ural region, which were met with great public interest. With these developments in the printing press, Jadidism spread more rapidly among the people. Thus, the press played a significant role in conveying the modernization ideas that Jadidism brought to the forefront on many different issues. Jadidism primarily advocated that the emerging generation should possess a well-equipped and modern educational structure.

This article examines the student movements that took place in the El Islah newspaper, which also featured publications by socialists of the period who advocated modernization. The El Islah newspaper officially launched on October 3, 1907, and ended its publication on July 22, 1909. Published weekly by the Kerimiev Publishing House, El Islah newspaper produced a total of 68 issues. The newspaper's owner and editor-in-chief was Vefa Bahtiyar. Other prominent writers included Fatih Emirhan, Abdullah Tukay, Galimcan Ibrahimov, Ali Asgar Kamal, Sait Ramiyev, M. Aziz Ukmacı, Sultan Rahmankulu, Ibrahimel Bikkulov, and Kebir Bekir. This newspaper was founded by a group of students dissatisfied with the educational standards at the Muhammadiyah Madrasa in Kazan. Despite all the difficulties, this group came together to encourage students at other madrasahs. In doing so, they served as role models for students at other madrasahs. Students wrote articles in the newspapers expressing their desire for education and the difficulties they experienced in the madrasahs. They also followed developments in other madrasahs through these newspapers, establishing guidelines for their future path. Thus, this movement, initiated by a group of students, succeeded in influencing many madrasahs students.

The Al-Islah newspaper published extensively on education issues, the state of madrasahs, and student demands. It particularly addressed student complaints and the problems they faced in madrasahs, becoming their voice. For this reason, the newspaper holds a significant place. Based on a fundamental transformation in schools and madrasahs, the newspaper aimed to reach the level of education in Europe and Russia. This is because intellectuals believed that this ongoing vicious cycle would be broken with the emergence of educated Jadidist students as educators. This belief did not emerge suddenly among students. The first sparks emerged in the 1900s with concepts like revolutionary and socialist, which began to take root in the minds of both students in Russia

and those attending madrassas. Reform movements then rapidly took shape, and illegal groups such as revolutionaries, nationalists, anti-Russians, and anti-conservatives emerged. These groups, without pursuing political goals, sought to create a space suitable for their own free and democratic life. In this sense, the Al-Islah newspaper served as a guide for the intellectual struggle for modernization, religious innovation, the formation of social consciousness, and, particularly, in the field of education among Russian Turks. In this respect, it can be considered a branch or extension of Jadidism. The newspaper was not only a source of news for the people but also served to modernize and raise awareness.

The madrasahs mentioned in our article are located in Kazan, a city renowned for its madrasahs in the Volga-Ural region. This movement, which began with the Muhammediye Madrasa in particular, led to the transformation and change of many madrasahs. Other madrasahs mentioned in this context can be listed as follows: the situation of students at several madrasahs, including the Hüseyniye Madrasa, Mercaniye Madrasa, Tünter Madrasa, Aliye Madrasa, Osmaniye Madrasa, Kışki Madrasa, and Resuliye Madrasa, along with the articles written in the El Islah newspaper and the news reports about them, has been examined.

Giriş

Ceditçilik, 19. yüzyılın ilk yıllarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden Rusya Türkleri arasında ortaya çıkmış bir yenileşme hareketi olarak tanımlanabilir. Dinî ve dünyevi yaşamın neredeyse her alanına etki eden bu hareket, Müslüman halkın modern zamana ayak uydurmasını amaçlamıştır. Buna bağlı olarak da dinî alandaki ıslah hareketlerinden, modern bir eğitim sistemiyle mektep ve medreselerin yenilenmesine, kadın hakları ve siyasetten, millî kimlik sorununa kadar birçok alanda etkili olmuştur.

Ceditçilik, halkın eğitim seviyesiyle yakından ilgilenmiştir. Eğitim bir toplumun kalkınmasında ve ilerlemesinde ilk şartını oluşturur (Türkmen, 2024, s. 195). Çünkü yetişmekte olan yeni nesil için yaşadıkları çağda hem kültürel hem de mesleki bir donanımına sahip olmaları gerektiği düşüncesi hakîmdir. Aynı zamanda modern bir toplumun sahip olması gereken aydın zümre eğitilmiş insanların bir araya gelmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple bulundukları dönemde hem matbuat alanında hem de siyasi alanda önemli gelişmeler göstermiştir. Bunlar arasında; Abdurrahman b. Osman Otuzimeni (1752-1835), Abdünnasir Kursavi (1776-1812), Şehabeddin Mercani (1818-1889), Alimcan Barudi (1857-1951), Musa Carullah Bigiyev (1875-1949), İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914), Abdürreşit İbrahim (1857-1944) ve Ayaz İshaki gibi aydınlar gösterilebilir.²

İdil Ural'da Gelişmeler ve El Islah Gazetesi

İdil Ural, Cedit hareketinin yoğun olarak yaşandığı bir bölge olmasına rağmen ilk matbuat çalışmaları Azerbaycan ve Kırım'da kendisini göstermiştir. Azerbaycan'da çıkarılan ilk çalışmaların başında, Hasan Bey Zerdabi'nin "Ekinci" (1875-1877) gazetesi gösterilebilir (Yeşilot, 2012, s.140). Ekinci'yi sonraki yıllarda çıkarılan "Ziya"(1875-1877) gazetesi ve "Keşkül" (1883-1891) gibi dergiler takip etmiştir.³ Matbuat alanındaki öncülerden bir diğer bölge olan Kırım'da bilindiği üzere 1883 yılında çıkarılan *Tercüman* gazetesi "*Dilde Fikirde, İşte Birlik*" sloganıyla Türk halklarını bir çatı altında buluşturmaya hedeflemiştir.

İdil Ural'da 1905 Devrimi ve ardından gelen 17 Ekim Manifestosuyla birlikte Çarlık idaresinin uzun yıllardır devam eden baskı siyasetinde bir gerileme kendisini gösterdi. Bu çerçevede *ikinci vatandaş* ya da *gayri Rus* olarak tanımlanan halklar, bu çalışmanın da konusunu oluşturan matbuat alanında önemli bir fırsat yakalamış oldular. Tatar millî burjuvazisinin önemli

² Cedit hareketi ve öncüleri hakkında detaylı bilgi için bkz. (İ. Maraş, 2002); (A. Kanlıdere, A. 2021); N.Devlet, 1999); E.J. Lazzerini, 1973).

³ Azerbaycan'da çıkan önemli gazeteler arasından "Ziya-yı Kafkasya" ve Mehmetağa Şahtatlı'nın çıkardığı 'Şarki-i Rus' (1903-1905) bulunmaktadır. Gazeteler hakkında detaylı bilgi için bkz. (E. Koç, 2018).

desteği ile birbiri ardına çok sayıda dergi ve gazete yayın hayatına girmeye başladı. Bu kapsamda 1905-1918 yılları arasında İdil Ural'da; *Ülfet*, *Vakit*, *Şura*, *Kazan Muhbiri*, *Din ve Maişet*, *Tan Yıldızı* ve *El Islah* gibi yayınlar çıktı ve aydınlar, bu yayınlar üzerinden toplumlarını her alanda modern zamanın gerekleri doğrultusunda hazırlamak ve idareye kendilerini kabul ettirmek amacıyla faaliyette bulundular (Özsoy, 2023, s. 247).

Bu gazeteler arasında *Tan Yıldızı* ve *El Islah* farklı özellikleriyle, yani ideolojik yaklaşımlarıyla diğerlerinden ayrı bir noktada bulunuyordu. Her ne kadar tam olarak olgunlaşmasa da Rusya ve dolayısıyla da Rusya Türkleri arasında görülen *devrimci* düşüncenin ortaya çıkışı, söz konusu yayınların mesleklerinin şekillenmesinde etkili olmuştu. Bu sebeple *Tan Yıldızı* amacını köylü ve işçi sınıfının haklarını korumak, onların yaşam standartlarını ileri taşımak şeklinde açıklarken (Özsoy, 2022, s. 231) benzer şekilde *El Islah* da Rus sosyalizminden etkilenen, en azından bunun özelliklerini taşıyan yazar kadrosuna sahipti. Ayrıca eğitim konusu üzerine yoğunlaşmış, daha özgür ve modern bir eğitim anlayışının talepçisi olarak devrin geleneksel eğitim anlayışının yıkılmasını savunuyordu. Bu anlamda diğer Ceditçi yayın organlarına nazaran daha radikal bir noktada duruyor, yapılan ıslahatları da yetersiz buluyordu.

El Islah Gazetesi, Muhammediye Medresesi öğrencileri tarafından oluşturulan *El Islah* Grubu'nun yayın organı olarak çıktı fakat bu resmî bir yayın süreci değildi. Ekonomik olarak zorluklar yaşandığı gibi idarenin baskısı gecikmedi. Nitekim 29 Kasım 1905 yılında el yazısı ile gizlice hazırlanmış, 1906 yılında yaklaşık bin nüshası jandarmalar tarafından toplatılmıştır (Amirhanov, 1988, s. 77). Resmî olarak yayın hayatına çıkış tarihi 3 Ekim 1907 olup yayın süreci 22 Temmuz 1909'da sonlanmıştır. Kerimiyev Yayınevi tarafından haftalık olarak yayımlanan *El Islah*, toplamda 68 sayı çıkarmıştır (Merdanov, 1991, s. 4). Gazetenin sahibi ve başyazarı Vefa Bahtiyar'dır. Diğer önemli yazarlarını ise Fatih Emirhan, Abdullah Tukay, Galimcan İbrahimov, Ali Asgar Kamal, Sait Ramiyev, M. Aziz Ukması, Sultan Rahmankulu, İbrahimel Bikkulov ve Kebir Bekir gibi isimler oluşturmaktadır (Alper, 2020). Bazı kaynaklarda Vefa Bahtiyar başyazar ve yayıncı olarak kabul edilse de aslında gazetenin başyazarının Abdullah Tukay ve Fatih Emirhan olduğu söylenmektedir (Merdanov, 1991, s.4).

El Islah Gazetesi'nin amacı, eğitim başta olmak üzere beşerî hayatın pek çok alanında modern zamanın gerekleri doğrultusunda hareket etmek şeklinde açıklanabilir. Biraz daha açılırsa, mektep ve medreselerde köklü bir değişimin olması, Avrupa ve Rusya'nın önde gelen eğitim merkezleri seviyesine çıkarılması, hedeflenmiştir (El Islah, 1908a, s. 2-3). Bunun yanında kadınların özgürleşmesinden, edebiyat ve sanata, dinî yaşamın düzenlenmesinden, siyasi olaylara kadar pek çok konu gazetenin ilgi sahasını oluşturmuştur. Aslında bu yönüyle diğer Ceditçi yayın organlarından bir farkı olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bir başka noktadan özellikle edebiyat kapsamında çok sayıda yazının gazetede yer aldığı görülmektedir. Bu durum yazar kadrosuyla ilgiliydi. Fatih Emirhan, Galimcan İbrahimov, Abdullah Tukay ve Kebir Bekir'in edebî yazılarının yanında şiirleri de yayımlanıyordu. Gazetede L. N. Tolstoy, İ.S Turgenyev ve N. V Gogol gibi ünlü yazarların yaşamlarına ve edebî çalışmalarına da yer verilmekteydi.

Tatar Matbuatında Şakirdler (Öğrenci) Hareketi Meselesi: El Islah Örneği

1905 Rus Devrimi'nin en önemli getirilerinden birisi şüphesiz meşrutî bir yönetime geçiş sağlamış olmasıdır. Bu durum gayri Rus halklar üzerinde, bilhassa çalışmanın da konusu bağlamında İdil-Ural Tatarlarının idareye karşı taleplerin iletilmesinde temel etkendi. Diğer taraftan, siyasi değişimin getirdiği bu göreceli özgürlük ortamı, Ceditçi hareketin kazanmış olduğu tecrübe ile birleşerek eğitim alanında geleneksel anlayışın değişmesi yönündeki isteklerin nedenini oluşturdu. Böylece devrin eğitim anlayışına yön vermekle kalmayıp toplumsal yapıyı şekillendiren medrese eğitimine dair eleştiri ve önerilerin birbiri ardına gelmesine fırsat verdi. Dolayısıyla Kazan başta olmak üzere Ufa ve Orenburg gibi İdil-Ural bölgesinde eğitim merkezi olarak öne çıkan şehirlerdeki medreselerde öğrenci hareketleri kendisini göstermeye başladı. İşte bu süreçte, taleplerin ilgililere aktarılmasında ve toplumun bu konudaki farkındalığının artırılmasında en önemli aracı, diğer konularda olduğu gibi matbuat oluşturdu.

İdil-Ural bölgesi Ceditçi hareketin merkezi olmakla birlikte eğitim alanında medreselerin konumu, diğer bölgelerden farklı değildi. Yani temeldeki fonksiyonu, maddi kaynaklarının nasıl temin edildiği ve öğrenci profili gibi konularda benzer bir tablo söz konusuydu. Bakıldığı zaman öğrencilerin pek çoğu yoksul aile çocuklarıydılar ve zor şartlarda geçiniyorlardı. Medreseler de benzer bir kadere sahip olarak önde gelen tüccar ailelerin destekleriyle faaliyet gösterebiliyordu (Devlet, 1999, s. 447). Bu zorlukların yanı sıra idarenin baskısı ve belki de en fazla zarar veren etken olarak mutaassıp din adamlarının eğitim anlayışındaki katılık ve geleneğin sürdürülmesi yönündeki ısrarcı tutumları mevcuttu. Bu şartlar, Rusya'nın siyasi koşullarından etkilenen, dünyayı takip edebilen ve Ceditçi düşüncenin etkisiyle yenileşme zorunluluğunu anlayan medrese öğrencilerinin çoğu zaman organize bir hâlde bütün bu engellere karşı baş kaldırmalarına neden olmuştur.

Kazan şehri, İdil-Ural bölgesinin medreseleriyle ünlü en çok tercih edilen merkezleri arasında yer almaktadır. Bu noktada ilk akla gelen ve öğrenci hareketleriyle öne çıkan medrese Alimcan Barudi tarafından açılan Muhammediye Medresesi'dir. Rorlich, söz konusu medreseyi *en laik* şekilde tanımlamaktadır. Nitekim verilen medresenin ders programına göre on iki dünyevi ve dört tane dini ders olmak üzere on altı ders işlenmektedir (Rorlich, 2000, s. 196-197). Muhammediye Medresesi modern ilimlerin okutulmasına verdiği önem yanında Rusya Türkleri arasında yenileşme hareketini sürdüren aydın kuşağının yetişmesinde doğrudan etkili olmuştur.

İdil Ural'da medreselerin ıslahı yönünde talepler ilk olarak 1904 yılında Muhammediye Medresesi öğrencileri tarafından başlamıştır (Bennigsen & QuelQeljay, 1981, s.47). Ancak medrese öğrencilerinin ıslah hareketine girişmeleri birdenbire olmamıştır; 1900'lü yıllarda yaygınlaşan devrimci-sosyalist gibi kavramlarla birlikte oluşmaya başlayan gruplar Rusya'daki öğrenci topluluklarının yanı sıra medrese öğrencilerinin kafalarında da yer etmeye başlamıştı (Alp, 2010, s. 188). Hatta sosyal-demokratın tanınmış isimlerinden olan Hüseyin Yamaşev ile temasa geçip greve katılanlar bile olmuştur (Özsoy, 2025, s. 360). Daha sonra ıslah hareketleri hızlıca şekillenmiş; ihtilalci, milliyetçi, anti Rus ve anti muhafazakâr gibi illegal gruplar ortaya çıkmıştır (Bennigsen & QuelQeljay, 1981, s. 47). Bu gruplar, herhangi bir parti veya görüşün altına sığınmadan yaşadıkları yerde, demokratik ve hür bir yaşam için amaçlarına uygun bir alan yaratmak için uğraşmışlardır.

26 Şubat 1906 yılında Muhammediye Medresesi öğrencileri, medresedeki tertip ve düzenden memnun olmadıklarını söyleyerek ders sırasında itirazda bulunmuşlar ve medreseyi terk etmişlerdir (El Islah, 1908b, s. 9). Bu gerginlik sonucunda birinci ve ikinci sınıf öğrencilerinden olmak üzere dört öğrencinin kovulmasıyla başlayan gerginlik idadiye ve dördüncü sınıf rüştiye öğrencilerinden oluşan 20 kişinin itirazıyla devam etmiştir. Bu gruplar, dört öğrencinin okuldan kovulmalarına izin vermeyeceklerini söylemişlerdir (Kazan Muhbiri, 1906a, s. 3). Protestoların büyümesiyle 82 öğrenci okuldan ayrılmıştır. 1906 yılında yaşanan bu gerginlik öğrencilerin taleplerinde geri çekilmelerine neden olmazken, aksine daha organize şekilde hareket etmelerini beraberinde getirmiştir. Böylece Muhammediye Medresesi öğrencileri arasında ıslah hareketleri hız kazanmış ve El Islahçılar'ın ilk öğrenci örgütlenmesi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla *El Islah* Gazetesi'nin gayri resmî olarak 29 Kasım 1905'te çıkan ilk sayısında "*Bütün Şakirdler Birleşiniz!*" sözlerinin yer alması asla tesadüf değildi.⁴ Artık İdi-Ural'daki çoğu medresede öğrenciler arasındaki rekabet yerini birlik olmaya bırakmıştır (İbrahimov, 1926, s. 185; Kurat, 2015, s.257, Devlet, 1999, s. 124). *El Islah*, kısa zamanda ünlenmiş ve Kazan'dan sonra Ufa, Troitsk ve Orenburg gibi şehirlerde ıslahçı öğrenci ve mollaların desteğiyle şubeler açılmıştır.

1906 yılında *El Islah* grubu öğrencileri bir araya gelerek 10-15 Mayıs tarihleri arasında Kazan'da bir kongre düzenlemişlerdir. Kongreye, Orenburg Troitsk, Samara, Satış, Bubi Talançı

⁴ (A. İbrahimov, 1926); (N. Devlet, 1999); (A.K. Kurat, 2015). Şu çalışmalarda bu şekilde yazılmış olsa da bahsi geçen gazetenin ilk sayısına ulaşılamamıştır.

Tamak, Büve gibi şehirlerden yirmiden fazla temsilci katılmıştır (Alp, 2010, s. 191). 11 Mayıs günü yapılan ikinci toplantısı altı saat sürmüş ve üç konu başlığı belirlenmiştir:

1. *"Medreseler kâmilten ıslah edildiğinde hangi vasıflara kavuşacağı",*
2. *"Bu tarz medreselere kavuşmak için yeterli maddi imkânlarla sahip olunup olunmadığı"*
3. *"Ağustos ayında yapılacak Rusya Müslümanları Kurultayına rapor hazırlanması"* (Alp, 2010, s.191; Kazan Muhbiri, 1906b, s. 4).

El Islahçılar görüşmeler sonunda medreselerin geleceği için önemli kararlar almışlardır; medreseler laik bir eğitim anlayışını benimsemeli ve eğitim kurumlarından ayrılmalıdır. Aynı şehirde bulunan medreselerin birleştirilerek kendi içinde ortaöğretim ve yükseköğretim gibi sınıflara ayrılması gerekmektedir. Ayrılan bölümler için ise yeni bir ders programı oluşturularak bilimsel konular dahil edilmelidir. Özellikle dil konusu üzerinde durulmalı Arapça ve Rusça dilleri öğrenilmelidir. Yeni dönem medreselere müderris ve hocaların isimlerini vererek özelleştirilip ayrılmamalı 'Millet Medreseleri' olarak genel eğitim kurumuna uygun şekilde isimlendirilmelidir. Medreselerin yönetimi öğrencilerin oluşturduğu bir kurul tarafından yönetilmelidir. Medreselerin maddi ihtiyaçları ise 'Maarif Heyeti Kasası' tarafından karşılanmalıdır.⁵ Öğrencilerin aldığı bu kararlar toplantıda sunulduğunda 22 vekil tarafından onaylanıp imzalanmıştır.

Medrese öğrencileri başlattıkları bu ıslah hareketinde kararlı ve adım adım ilerlemeye devam etmişlerdir. Nitekim kongrenin üçüncü toplantısında; örgütlenen bu öğrenci topluluğunun hareketlerinin planlanması, öğrencilere mahsus olarak bir gazete çıkarılması ve Kazan başta olmak üzere farklı şubelerin açılması gibi başlıkların yer aldığı konular görüşülmüştür. Toplantı sonrasında ise öğrencilerin başlattığı bu hareket için bir cemiyet oluşturulana kadar yönlendirici konumda *El Islah* yer alacaktır. Resmî yayın organı olarak ise *El Islah* Gazetesi belirlenmiş ve 3 Ekim 1907 yılında yayın hayatına yeniden başlamıştır. Eylül ayından itibaren ise El Islah Cemiyeti'nin farklı şubelerinin açılışı başlayacaktır (Alp, 2010, s.194).⁶

Muhammediye Medresesi öğrencileri ile başlayan bu hareket, Kazan başta olmak üzere Ufa, Troitsk, Orenburg gibi pek çok şehrin medreselerini de etkilemiştir. Örneğin Orenburg'daki Hüseyniye Medresesi öğrenci hareketleri ile Muhammediye Medresesi'ni aratmamıştır. Hüseyniye Medresesi İdil-Ural bölgesinde yenileşme hareketlerine verdiği destekle meşhur olmuş, Ahmed Bay Hüseyinov tarafından 1891 yılında kurulmuştur. Ahmed Bay Hüseyinov ve kardeşleri Gani ve Mahmut Bay ile eğitim konusunda oldukça hassas davranan isimlerdendir. Bu sebeple Hüseyniye Medresesi eğitim programı, faaliyetleri ve eğitimci kadrosuyla büyük öneme sahiptir.⁷ 32 yıl eğitim veren bu medresede gazeteciler, yazarlar, eğitim ve bilim gibi alanlarda kendini geliştirmiş birçok kişiye ev sahipliği yapmış ve önemli Tatar aydınlarından Fatih Kerimi ve Zeki Velidi Togan gibi aydınların eğitim yuvası olmuştur (Özsoy, 2023, s.222).

Yıllar geçtikçe değişim ve gelişmelere ayak uydurmak zorunda kalan Hüseyniye Medresesi de Kazan'da başlayan öğrenci hareketlerinden etkilendi ve öğrencilerin eğitimde ıslah talepleri ile birlikte çok geçmeden eğitim programında değişiklikler yapılmasını zorunlu kıldı. 1906 yılında, o sıralarda Muhammediye Medresesi'nde eğitimci olarak görev yapan Yusuf Akçura ve Kazan Türklerinin ünlü âlimi Alimcan Barudi, Hüseyniye Medresesi'nin ıslahı için Orenburg'a davet edildi. Medresenin ıslahı için bir araya gelen aydınların çabalarıyla yenilenme süreci yeniden şekillendirildi. Yapılan toplantılarda ders içerikleri ile ilgili görüşmeler yapıldı ve dinî ilimlerle ve fen bilimlerinin bir arada yer aldığı yeni bir program hazırlanmış ve uygulanması da kabul edildi (Özsoy, 2021, s. 221). Hüseyniye Medresesi'nde yapılan reform çalışmalarına rağmen öğrencilerin memnun olmadıkları anlaşılmaktadır. Talep ve istekleri devam ettiği gibi

⁵ El Islahçıların aldıkları kararların detayı için bakınız; (Kazan Muhbiri, 1906c.05.21, 88, 3).

⁶ Toplantıda görüşülen konuların detayı için; (Kazan Muhbiri, 1906d.05.21, 89, 4).

⁷ Hüseyniye Medresesi ders programı için detaylı bilgi; (Kazan Muhbiri, 1906f.09.13).

eğitimdeki sınıf eşitsizliği, yönetim, öğretmen ve öğrenci ilişkileri ile ilgili birçok konuda *El Islah Gazetesi*'nde mektupları yayımlanmıştır (El Islah, 1908c, s. 11-12). Yazılan mektuplar, eğitimde reformun gerekliliğine ve eşitliğe odaklanması bakımından önemlidir. Tüm çabalarına rağmen bir sonuç alamayan medrese öğrencilerinden 33'ü, 19 Eylül 1908'de okuldaki programların, tertip ve düzenin sağlanmaması durumunda medreseyi terk edeceklerini beyan etmişlerdir (El Islah, 1908d, s. 12.14). Daha sonra bu 33 öğrenci 23 Eylül'de medreseden ayrılmış her biri farklı kurumlara yerleştirilmiştir (El Islah, 1908e, s. 11). Elbette yaşanan bu olaylar diğer medreseler tarafından da duyulmuş Kazan'da bulunan bazı medreseler tepki göstermişlerdir.

Kazan'da bulunan bir diğer ıslahat yanlısı medrese ise Mercaniye Medresesi'dir. Önde gelen Tatar aydınlarından Şehabettin Mercani adına açılan bu medrese, 1871 yılında zengin tüccar ailelerin desteği ile inşa edilmiştir (Kanlıdere, 2021, s. 81). Mercani, göreve başlamasıyla birlikte medresedeki eğitimin klasik anlayışının aksine zamana, dolayısıyla modern zamana uygun olması için mücadele vermiştir. *El Islah Gazetesi*'nde bu medrese ile ilgili; "*Şahab El Mercani vaktinde giren öğrencilerin ıslah edilmeye başlandığı Kazan'da birinci medresedir*" (El Islah, 1907a, s. 10). şeklinde bahsedilmektedir. Mercani ömrü yettiği sürece burada ders vermeye yol göstermeye devam etmiştir. Muhammediye Medresesi öğrencilerinin başlattığı ıslah hareketlerinden sonra medrese içerisindeki sıkıntılar gün yüzüne çıkmaya başlamış ve *El Islah Gazetesi*'nde öğrenciler şikayetlerini, istek ve taleplerini yazmışlardır. Mercaniye Medresesi'nin idaresi son senelerde düzenli ders yapmadığı için ıslah hareketine katılan öğrenciler artık derse girmemiştir. Eylül ayında okulda derse kimsenin başlamadığını ve diğer medreselerde okutulan yeni bilimlerin kendi medreselerinde olmadığından şikayetçi olmuşlardır. Okul idaresinin müfredata koyduğu dünya ve ahiret için faydasız olan kitapları, halkın gözüne girmek için kullandıklarından yakınmışlardır. "*Kendilerini milletin hizmetkârı gibi gösteren bu insanlardan hayır beklemek mümkün mü?*" diyerek sorunlarından bahsetmişlerdir (El Islah, 1907b, s. 11). Öğrencilerin kararlı duruşu ve çabalarından sonra bir düzenlemeye gidilmiş ve 1907 senesinde Mercaniye Medresesi'nin ıslahı için bir komisyon oluşturulmuştur (El Islah, 1907c, s. 2).

Dönemin bir diğer eğitim kurumu, İdil-Ural'da adından sıkça söz ettiren Tünter (Tunteriya) Medresesi'dir. Kadimcilerin⁸ önemli liderlerinden Müderris İşmuhammed Hazret Dinmuhammed ile adını duyurmuştur (Alp, 2009, s. 337). Tünter Medresesi, öğrenci topluluğu, ticari ilişkileri ve kültür yapısı ile önemli iletişim ağları kurmuş şöhret sahibi bir medresedir (Ross, 2020, s. 169). Bu sebeple öğrenciler, önemli ticari ilişkilere hâkim olan bu medresenin kendilerini başarıya ulaştıracağını düşünüp medreseyle yakın ilişkiler kurmaya çalışmışlardır.

Tünter Medresesi müdürü Dinmuhammed'in devrin medrese eğitim sisteminde etkili ve bilgisine başvurulacak önemli isimler arasında olduğu belirtilmektedir. Lakin Kadimci düşüncenin hâkim olduğu bu medrese yenilikçi düşünceden uzaktır. Medrese Müdürü Dinmuhammed, Muhammediye Medresesi müdürü olan Barudi'nin İslam hukuku ve hukuk mahkemelerinin daha serbest ve yenilikçi bir yapıyla, yeniden düzenlenmesi ile ilgili yazdığı mektubuna sert bir şekilde karşı çıktığı görülmüştür (Ross, 2020, s. 281). Zira böylesi bir değişim, Dinmuhammed ve temsil ettiği geleneksel yapının otoritesini sarsmaktan başka bir şey değildi. Bundan dolayıdır ki, Dinmuhammed Ceditçi aydınların çıkarttığı dergi ve gazetelerde Kadimciler hakkında yazılanlara karşı sessiz kalmayıp risaleler kaleme almış, hatta daha ileri giderek Ceditçilik yolunda olanları topluma zararlı ve dinsiz insanlar şeklinde tanımlamaktan geri durmamıştır (Özsoy, 2023, s. 45).

1905 Devrimi sonrasında hızlı bir gelişme gösteren yenileşme hareketleri, reformcu eğitimciler ve öğrenciler ile geleneksel yapıyı korumak isteyen muhalifler arasında gerilime sebep oldu. Dönemin ıslah edilmiş yenileşme yanlısı medresesi İj-Bubi Medresesi müdürü Abdullah Bubi ve onun tam karşısında yer alan Tünter Medresesi müdürü Dinmuhammed arasında

⁸ Kadimciler: Ceditçilik hareketine karşı duran kesimi ifade etmektedir. Kadimciler, Ceditçilik hareketini, İslamiyet'in ve toplumun düzenini bozan, geleneksel düzene karşı gelenler olarak tanımlamaktadır. (İ. Maraş, 2008, s.88); (E. Özsoy, 2021, s.43).

gerilimler yaşanmıştır. İj-Bubi Medresesi'nde yapılan ıslahat hareketlerinden sonra okulun popülerliği artarken, siyaset konularının da konuşulduğu yeni bir atmosfer oluşmuş ve Tünter Medresesi öğrencilerini de etkilemiştir. 1907 yılından itibaren öğrenciler İj-Bubi Medresesine kayıt yaptırmaya başlamıştır. Hatta bazı öğrenciler geriye dönüp Tünter Medresesi içerisinde sosyalizm ve ihtilalci propagandalar yapmak istemişlerdir (Ross, 2020, s. 307). Yaşananları yakından takip eden *El Islah* Gazetesi, Tünter Medresesi'ndeki öğrenci sayısının azaldığı ve çoğunun başka medreselere geçtiği yazılmıştır. 1907 yılında Tünter Medresesindeki öğrenciler hakkında bilgiler veren (El Islah, 1907d, s. 6). Gazetede yer alan bir eleştiri yazısında; Tünter Medresesi öğrencilerinin başka okullara geçtiğinden, halfelerin öğrencilere verdikleri eğitimin zayıf olmasından bahsedilmiş, kısa zaman içerisinde medresenin ıslah edilmediği takdirde yok olacağının öngörüsü dile getirilmiştir (El Islah, 1908f, s. 8-9).

Bir diğer önemli Medrese ise 1906 yılında Ufa'da kurulan Aliye (Galiye) Medresesidir. Bu medrese Hüseyin Feyizhani'nin projesi üzerine kurulan, Muhammediye ve Hüseyniye Medreseleri ile aynı çizgide yer alan üçüncü medresedir (Kurat, 2015, s. 202). Zira onun projesinde, mektep ve medreselerin Rus eğitim kurumlarının seviyesine taşınması hedeflenmiştir. Bu medresede verilen felsefe, din ve tefsir dersleri başka hiçbir medresede görülmemiştir (İbrahimov, 1907, s. 9). 1906 yılında faaliyete geçen medreseye ekim ayından önce ülkenin dört bir yanından insanlar eğitim görmek için yola çıkmışlardır. Bu milletler; Tatarlar, Kazaklar, Başkurtlar, Özbekler, Tacikler, Kırgızlar ve Türkmenler başta olmak üzere farklı milletlerden de insanlar gelmiştir (Akhtyamova, 2019, s.37). 1906-1916 yılları arasında Aliye Medresesi'ne 950 kişi kayıt yaptırmıştır. Medresenin ortaya çıkmasında millet yolunda önemli hizmetleri olan Selim Giray Canturin ve Ziyaeddin Kamali'nin büyük rolü vardır. 6 Ocak 1907 yılında medresede yapılan sınava giren öğrencilerin gösterdikleri başarıdan sonra bu medresenin verimli ve etkili olacağı kanısına varılmış ve yeni bir bina yapılmasına karar verilmiştir. Bu yönde 6 Şubat 1907 yılında Selim Giray'ın evinde önde gelen zengin aileler, ulema ve müftünün de katıldığı bir toplantı düzenlenmiş ve Medrese Aliye'nin geliştirilmesi hakkında görüşmeler yapılmıştır (Akhtyamova, 2021, s. 106). Aliye Medresesi o dönem gerçekten geçimini zor sağlayan yardıma muhtaç bir medresedir. Bu konuyla ilgili Fizalrahman El Mansuri, *El Islah* Gazetesi'nde yazdığı yazısında; medrese öğrencilerinin bir cemiyet oluşturduğu ve cemiyetin toplantısına zengin tüccarların da davet edildiği belirtilmiştir. Toplantıda öğrencilerin durumu ve ekim başında tamamlanması beklenen yeni binanın yapımından dolayı açıkta kalan öğrencilerin yaşadığı zorluklar tartışılmıştır (Es Islah, 1907e, s. 12). Diğer yandan medresedeki öğrencilerin durumu ile ilgili *El Islah* öğrencilerin 20 Kasım 1907 yılında eski ve karanlık medreselerde ve cami altlarında 1-2 kişinin kalacağı yerlerde 6-7 kişinin kaldığını, temizlik ve sağlığın önemsenmediğini ve düzgün bir medresenin kurulmadığı için derslerinde işlenmediğini belirtmiştir (Remiyev, 1926, s. 25). Aliye Medresesi kuruluşunun ilk yıllarında bir oluşum sürecinden geçmekteydi bu sebeple özellikle öğrenciler bu süreçte sıkıntılar günler geçirmişlerdir. Tatar toplumundaki Ceditçilik hareketinin de etkisiyle medrese öğrencileri ders programlarına dini derslerin dışında dünyevi derslerinde eklenmesiyle ilgili taleplerde bulunmuşlardır (İbrahimov, 1907, s. 9-10). Öğrencilerin Aliye Medresesi'nden beklentisi fazlaydı ancak henüz eğitimcilerin çoğu öğrencilerin taleplerini karşılayacak durumda değildi. İlerleyen süreçte özellikle dinî konularda öne çıkan medrese çevre köylerdeki medreseler ve öğrenciler tarafından da ilgiyle takip edilmiştir. 1919 yılında Tatar ve Başkurtlar için erkek okuluna dönüştürülen medrese o tarihten sonrada birçok kez el değiştirmiştir.

Ufa'da bulunan Osmaniye (Gosmaniye) Medresesi, kuruluş olarak daha köklü bir geçmişe sahiptir. Bu medresedeki eğitim anlayışı eski ve yeni yöntem ile eğitim veren kurumların ortasında kalıyor, yükseköğretimde gösterilen derslerde eski kitaplara başvuruluyordu (Alp, 2009, s. 334). Buradaki medrese öğrencilerinin aldıkları eğitimden mutlu olmadıkları anlaşılmaktadır. *El Islah* Gazetesi'nde öğrencilerin durumu ile ilgili olarak; *"Ufa'da Osmaniye Medresesi öğrencileri yeni müderristen ve halfelerden memnun olmayıp, dört gün boyunca da ders olmayınca bir kısmı buradan çıkıp Aliye Medresesi'ne yürümeye başlamış bir kısmı da vatanlarına geri dönmüştür"* şeklinde bahsedilmektedir (El Islah, 1908g, s. 13). 1911 yılına

gelindiğinde dahi öğrencilerin sıkıntıları bitmemiş Osmaniye Medresesi'ndeki 145 öğrenci skolastik düşüncedeki eğitimden ve söylemlerine göre jandarmaların davranışlarından dolayı isyan etmişlerdir. Zira medrese öğrencileri Aliye Medresesinde görülen eğitim seviyesine ulaşılmasını istemekteydiler (Ahtyamova, 2019, s. 41).

Kışki Medresesi Ufa'da bulunan bir diğer önemli medresedir. Bu medrese *El Islah* Gazetesi'nde verilen bilgiye göre köklü bir medresedir. Medresenin ün kazanmasına katkıda bulunan Mir Siyaf Hazret uzun süre medreseye hizmet etmiştir. 300 öğrencinin eğitim gördüğü bu medresede sınıfsal tabakalaşma hüküm sürmüştür. Öğrenciler öğretmenin bulunmadığı durumlarda kendi imkânlarıyla eğitime devam etmeye çalışmıştır. Medrese her ne kadar yenileşme karşıtı olsa da Usul-u Cedidin yanındaydı (*El Islah*, 1909a, s. 4). Zaman içerisinde eski eğitimden şikâyet etmeye başlayan öğrenciler yenilik için ıslah edilmiş okullara ilgi duymaya başladılar. Daha fazla okulda tutunamayan bir grup öğrenci ıslah edilmiş okullara geçmiş ve geride kalanlar için ise; *"Biz atalarımız yakın kardeşlerimiz bilsin ki biz Kaçki'den kaçmadık biz cahillikten kaçtık. Geride kalan 300 şakirdi cehalete batırma, onları güzel okut! Medreseyi ıslah et! Şakirler başka bir yere giderse rahat bırak! Onları bağlama yaşama umutlarını harab etme!"* sözleriyle şikâyetlerini dile getirmişlerdir (*El Islah*, 1909b, s. 4). Diğer yandan Troitsky şehrinde bulunan medreselerdeki öğrenciler de bulundukları medreselerde derslerin işlenişinden ve halfelerden memnun olmadıkları için Muhammediye Medresesi'ne veya ıslah edilmiş diğer medreselere geçmek istegindeydiler (*El Islah*, 1909c, s. 4). Özellikle Troitsky'deki İşan (Resuliye) Medresesi öğrencileri medresede yeni bir düzen kurmak için aralarından 40 öğrenci *El Islah* idaresine dilekçe yazmış ve durumlarını bildirmiştir (*El Islah*, 1908h, s. 2). Remiyev'in verdiği bilgiye göre ise *"Resuliye Medresesi'nin durumu fena bir hâl almış tarifi pek mümkün değildir."* (Remiyev, 1926, s. 26) diyerek medresedeki durumu bildirmiştir. Ayrıca *El Islah* hareketi, sadece şehir merkezlerindeki medrese öğrencileri arasında etkili olmamıştır. Hızlıca yayılan bu hareket ile köylerdeki çoğu medrese öğrencileri de hareketten haberdar olmuş ve şartları el veren öğrenciler ıslah hareketine destek vermiştir.

Islah edilmiş olan medreselerdeki öğrencilerin aldığı eğitim, ileride ders verecek öğretmen ve müderrislerin hazırlanması açısından önemlidir. Çünkü sürüp giden bu kısır döngü yetişen Ceditçi öğrencilerin eğitimci olarak karşımıza çıkmasıyla kırılacaktır. Kazan Muhbirinde kaleme alınan bir yazıda Tatar Medreseleri'nin geleceği ile ilgili bir serzenişten bahsedilmiştir. Özetle; *"Bugün öğrenciler ve öğretmenler arasındaki çatışmaya bakıldığında öğrencilerin eksikliklerini gidermek için öğretmenlerin nasıl bir yol izlemeleri gerektiği konusunda bir fikirleri yok. Öğrencilerin medreseye gelişi amacı eğitim ve bilim sahibi olarak ülkeleri ve kendileri için iyi birer insan olmak ancak medreselerdeki eğitim anlayışı dini ve eski öğretilerin dışında bir ilerleme göstermediği için öğrenciler kendini körelmiş hissetmektedir. Aldıkları bu eğitimde ziraat, sanayi ve ticaret gibi yaşamlarında işlerine yarayacak bilgi ve eğitimden mahsur kalıyorlar."* (Kazan Muhbiri, 1906e, s. 2-3) Anlaşıldığı üzere gerektiğin de ıslah, hem daha ahlaklı bir toplum hem de gelişmiş bir millet için gerçekleştirilmesi zorunlu bir eylemdir.

SONUÇ

El Islah, Rusya Türkleri arasında modernleşme, dini yenilik, toplumsal bilincin oluşması ve özellikle eğitim alanında verilen fikri mücadelede yol gösterici olmuştur. Bu sergilediği tutum ile Ceditçiliğin bir kolu veya bir uzantısı olarak düşünülebilir. *El Islah* Gazetesi hem dini konularda hem de sosyal konularda halkın bilinçlenmesi ve alışlagelmiş düzeni, sorgulama amacını taşımaktadır. Bu yönüyle de insanlar için sadece haber kaynağı değil aynı zamanda modernleşme ve bilinçlenme hareketidir.

El Islahçılar, her ne kadar sol düşünceye yakınlığı ile bilinse de siyasi bir yolda devam etmemiştir. Kuruluş amacına uygun olarak Tatar eğitim kurumlarının yenileşmesi meselesini temel hedeflerinden biri hâline getirmiştir. Bu sebeple medreselerdeki eğitim anlayışına karşı öğrencilerin istek ve taleplerin duyurulmasında *El Islah* Gazetesi büyük bir role sahiptir. *El Islah* grubu üyesi olan öğrencilerin başlattığı eğitimde yenileşme hareketi ile birçok kişiye ulaşılmış ve

uzun yıllar etkisini göstermiştir. Böylece eğitimden memnun olmayan medrese öğrencileri El Islahçı hareketin yöntemleriyle kendilerine bir yol çizmeye çalışmışlardır. Bunu okuldaki müderrislerden ziyade öğrencilerin gerçekleştirmek istemesi ise yeni nesil Ceditçilerin ne kadar umutlu olduğunu göstermektedir.

Etik Beyan

“*Tatar Matbuatında Şakirtler (Öğrenci) Hareketi Meselesi: El Islah Örneği*” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma etik kurul kararı zorunluluğu taşımamaktadır. Makale, Etik Kurulları Yayın Etiği Komitesinin (Committe on Publication Ethics-COPE) yazar, hakem ve editörler için belirtilen kurallardan yararlanılarak oluşturulmuş olan Anasay dergisi etik kuralları çerçevesinde yazılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares that they have no competing interest.

Financial Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKLAR/REFERENCES

- Akhtyamova, A.V. (2019). Medrese Şakirtleri Ber Jan, Ber Tan (‘Galiya’ Medrese Turında Kaiber İstaleklar). *Gasırlar Avazı Eho Vekov*, 4, 36-45.
- Akhtyamova, A.V. (2021). Medrese ‘Galiya’ Kak Obşestvenı Institut Ufımskoy Musulmanskoy obşını (Po Materialam Gazetı ‘Tormış’). *İslamic Studies*, 14, 107-124.
- Alp, A. (2009) Mir İslama’ Dergisine Göre 20. Asır Basında İdil-Ural Bölgesinde Mektep ve Medrese Meselesi. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, 327-345.
- Alp, A. (2010). *Kazan Tatarları’nın Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905–1906)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Amırhanov, R.U. (1988). *Tatarskaya Demokratiçeskaya Pecat (1905–1907)*, Moskova: Hayka.
- Bennigsen, A., & Lemercier-Quelqeljay, C. (1981), *Step’te Ezan Sesleri*. İstanbul: Kent Basımevi.
- Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin Mücadele Tarihi (1905–1917)*. Ankara: TTK Yayınları
- El Islah, (1907a.11.26), ‘‘Mercaniye Medresesi’’, 8, 10.
- El Islah, (1907b.11.05), ‘‘Medrese Mercaniden’’, 5, 11.
- El Islah, (1907c.12.24), ‘‘Kazan 24 Aralık’’, 12, 2.

- El Islah, (1907d.11.12), ‘‘Medrese Tunteriya’’, 6, 6.
- El Islah, (1907e.11.12), ‘‘Ufa’da Medrese Galiya Talebeleri’’, 6, 12.
- El Islah, (1908a.09.20), ‘‘El Islah’tan Nik terge Yari’’, 38, 2-3.
- El Islah, (1908b.02.02), ‘‘26.Favralda Medrese Muhammediye  akirdleri’’, 21, 9
- El Islah, (1908c.02.02), ‘‘Hüseyniye Medresesi’’, 17, 11-12.
- El Islah, (1908d.09.30), ‘‘Ahmet Bay Hüseyniye Vakıf M tevellilerinden Resmi İlan’’, 47, 12-14.
- El Islah, (1908e.09.30), ‘‘Medrese Hüseyniye  akirtleri’’, 47, 11.
- El Islah, (1908f.03.17), ‘‘Medrese Haberleri’’, 23, 8-9.
- El Islah, (1908g.02.02), ‘‘Gosmaniye Medresesi’’, 17 13.
- El Islah, (1908h.12.21), ‘‘Troitski İ an Medresesinden Dağılan  akirtler’’, 54, 2.
- El Islah, (1909a.03.09), ‘‘Kı ki Medresesi Halinden ‘Acı Hakikat’’, 63, 4.
- El Islah, (1909b.04.21), ‘‘Kı ki Medresesi’’, 66, 4.
- El Islah, (1909c.02.18), ‘‘Troitski de  akirtler’’, 61, 4.
- İbrahimov, A. (1926). *Tatar v Revolutsia 1905 Goda*. Kazan: Gasudarstvennoe İzdotelstvo TSSR, Kazan.
- İbrahimov, G. (1907.12.17), ‘‘Medrese Haberleri ‘Ufa Medreseleri’’, 11, 9.
- Kanlıdere, A. (2021). *İdil-Ural ve Türkistan’da Fikir Hareketleri: Dini Islah ılık ve Ceditçilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kazan Muhbiri, (1906a.02.27), ‘‘Medrese Muhammediye’’, 42, 3.
- Kazan Muhbiri, (1906b.05.19), ‘‘ akirtler İsyezdi Kararları’’, 87, 4.
- Kazan Muhbiri, (1906c.05.21), ‘‘ akirtler İsyezdi Kararları’’, 88, 3.
- Kazan Muhbiri, (1906d.05.22), ‘‘ akirtler İsyezdi Kararları’’, 89, 4.
- Kazan Muhbiri, (1906e.05.01), ‘‘Kazan Medreselerinin İstikbali’’, 77, 2-3.
- Kazan Muhbiri, (1906f.09.13.), ‘‘Orenburgda Medrese Hüseyniye’’, 149, 2
- Koç, E. (2018),  arl k Dönemi Azerbaycan Matbuat   zerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 60, 181-196.
- Kurat, A.N. (2015). *Kazan Türklerinin ‘‘Medeni Uyanı ’’ Devri (1917 Yılına Kadar)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Lazzerini, E. J. (1973). *İsmail Bey Gaspiralı and Muslim Modernism in Russia 1876–1914*, Yayınlanmamış doktora tezi, ABD: Washington University.
- Maraş, İ. (2002). *Türk Dünyasında Dini Yenile me (1850–1917)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Maraş, İ. ‘‘A Critique of Method in Religious Education the Post-Bolshevik Revolution Tatar Madrasas: Tradetion or Modern?’’, *Journal of Islamic Research*, 2008, 2, 87-96.
- Merdanov, R.F. (yıl bilgisi yok), *El Islah Gazetesinin Bibliograf k Kursetke e*, Kazan: Kazan Üniversitesi Neşriyat.
- Özsoy, E. (2022). Tan Yıldız Gazetesinde Ceditçi Aydınlara Yönelik Muhalefet. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7, 227-238.
- Özsoy, E. (2023) *Stalin’in Dara acında Bir Tatar Aydının Portresi: Muhammed Fatih Kerimi*. İstanbul: Selenge Yayınları.

Özsoy, E. (2023). *İdil-Ural Tatar Süreli Yayınlarının Genel Türk Tarihi Kaynakları Açısından Değerlendirilmesi* (1905–1918). Doğan H. & Demirci H.(Ed.) Genel Türk Tarihi Araştırmaları ve Günümüzdeki Durumu (s.s 240-260) İstanbul: Selenge Yayınları.

Özsoy, E. (2025) 1917 Şubat Devrimi ve İdil-Ural Tatarları: Kökler ve Devrimin Anlamı (Şubat-Mayıs 1917). *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 353-386.

Remiyev, İ. (1926). *Vakıtlı Tatar Matbuatı 1905–1925*. (Yer bilgisi eksik).

Rorlich, A. A. (2000). *Volga Tatarları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ross, D. (2020). *Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusya'sının Oluşumu*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Türkmen, İ. (2024), Rusya Türklerinin (Kırım, Azerbaycan) Türkiye’de Kamuoyu Oluşturma Çabaları Çerçevesinde Yayın Faaliyetleri. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11, 191-206.

Yeşilot, O. (2012) *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.